

Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş

Feza Günergun *

Yabani hayvanlar, bugün olduğu gibi, geçmiş yüzyıllarda da ilgi çekmiştir. Hükümdarların, eski zamanlardan beri, zenginlik ve güçlerini sergilemek, eğlenmek veya merak gidermek için eşine az raslanan yabani hayvanlardan canlı koleksiyonlar (ménagerie)¹ oluşturdukları bilinmektedir. İlk koleksiyonlar, M.Ö. 1500’den itibaren, Mısır ve Çin’deki saray bahçelerinde görülür. M.Ö. 1000 ile 400 arasında Kuzey Afrika’da, Hindistan ve Çin’de çok sayıda küçük hayvanat bahçesi kurulmuştur. Büyük İskender’in (M.Ö. 356-323) de bir hayvanat bahçesi olduğu söylenir. Onun kumandanlarından Ptolemeus II Philadelphos’un (M.Ö. 285-247) yaşadığı dönemde, İskenderiye’de bir gergedan² vardı ve bu gergedan, Diyonisos onuruna düzenlenen ayinlerde yer almıştı. Heykel, kabartma ve eşyalarda yabani hayvan (aslan, geyik vd.) motiflerine yer veren Hititlerin saraylarında da, yaban hayvanlarından bir koleksiyonun varlığı düşünülebilir. Ortaçağ Avrupası’nın ilk önemli hayvan koleksiyonlarından biri, Kral I. Henry’nin Woodstock’daki malikânesinin bahçesinde bulunmaktaydı. Daha sonra III.Henry tarafından onüçüncü yüzyılda, London Tower’da “Royal Ménagerie” kuruldu. Rönesans’da, İtalya’daki saray bahçelerinde ve onaltıncı yüzyılda Portekiz, İspanya, Fransa ve Almanya’daki kraliyet bahçelerinde de, birer canlı hayvan koleksiyonu bulunmaktaydı. Buradaki hayvanlar genellikle doğu hükümdarlarının hediyesi olarak Avrupa’ya gelmişti. Onsekizinci yüzyılın başından itibaren bu bahçelerdeki hayvanlar, belli bir düzen içinde, türlerine göre sergilenmeye başlandı, bilimsel çalışmalar hızlandı ve onsekizinci yüzyılın sonundan itibaren bahçeler halka yavaş yavaş açıldı.1794’te Paris’te, Jardin des Plantes içinde, bilim adamları tarafından kurulan hayvanat bahçesinde, hayvanlara, yaşadıkları doğal ortamın sağlanmasına çalışıldı. Önce bilim adamlarına açık olan bu bahçe halka açıldı ve Versailles’daki bu bahçe, ondokuzuncu yüzyılda diğer Avrupa bahçelerine (Madrid, Postdam, Londra) model teşkil etti.

Sultanların hayvanları: Avrupalı seyyahların tanıklığı

*İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 34459 Beyazıt – İstanbul gunerfez@istanbul.edu.tr. Bu makale, Türkiye’de hayvanat bahçeleri tarihi konusunda yapmakta olduğumuz araştırma sırasında topladığımız kaynakların bir bölümüne dayanmaktadır. İleride, yeni kaynaklar ve görsel malzeme kullanılarak daha geniş bir şekilde yayımlanması planlanmaktadır.

¹ Avrupa’da, hayvanat bahçeleri kurulmadan önceki dönemde, canlı yabani hayvan koleksiyonları ve bunların bulunduğu yer/bina için kullanılan terim “ménagerie” dir. Bu yerlerde bazı hayvanlar aynı zamanda eğitildikleri için, bazı Türkçe sözlüklerde bu terimin karşılığı “hayvan terbiyehanesi” olarak verilmiştir. Bu koleksiyonlardan bazıları, daha sonra gelişerek hayvanat bahçelerine dönüşmüştür.

² Avrupa’ya gelen ilk gergedan 1515’de Portekiz Kralı I. Manuel’e Hindistan’dan gönderilen gergedandır. Onaltıncı yüzyılda Osmanlı sultanına Habeşistan’dan iki gergedan gönderilmiş olduğu kaydedilmiştir. Bkz. Deniz Esemeli, “Osmanlı Sarayında Kuşlar ve Kuş Sevgisi,” *Milli Saraylar 1993*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları No.9, Ankara 1993, s.96.

Onaltıncı yüzyılın ortasında, eğer daha önce değilse, Osmanlı sultanlarının yaşadığı Topkapı Sarayı'nda, Eski Saray'ın bahçesinde³ yabancı hayvanlar bulunduğu gibi, Tekfur Sarayı'nda ve Ayasofya'nın yakınında, yabancı ve yırtıcı hayvanların korunduğu ve terbiye edildiği birer arslanhane (ménagerie) bulunmaktaydı. Ondokuzuncu yüzyılda Avrupa tarzı yapılan İstanbul saraylarının, kasır ve köşk bahçelerinde de Sultanlara ait canlı hayvan koleksiyonları bulunmaktaydı. Bu koleksiyonlar içinde kuşların da özel yeri vardı. Saraylardaki kuşhanelerde, güvercinler dışında çeşitli kuşlar yetiştirilmekte, hatta eğitilmekteydi. Yabancı hayvanlar, imparatorluğun içinden veya dışından Sultan'a hediye olarak gönderildiği gibi, Sultanlar da İstanbul'a yabancı hayvanlar ve çeşitli kuşlar getirtmişlerdi. Bunlar yalnızca güç simgesi ve eğlence unsuru olarak değil, aynı zamanda sultanlara av malzemesi olarak saray bahçelerinde korunmuş ve yetiştirilmişlerdi. Özellikle onaltıncı yüzyılda, Sultan'ın gücünü göstermek için, Topkapı Sarayı'na gelen elçileri ve maiyetlerini kabul törenlerinde, Hipodrom'da düzenlenen şehzadelerin sünnet şenliklerinde yabancı hayvanlar sergilenmiş, hatta bu hayvanlar bakıcıların eşliğinde İstanbul sokaklarında sultanın gücünü göstermek için gezdirilmişti.

Osmanlı sarayları ve bahçelerinin mimarisini ve tarihini ele alan çeşitli araştırmalar yayımlanmıştır. Bununla birlikte, bu mekanlardaki hayvan koleksiyonlarını konu alan çalışmaların eksikliği hâlâ hissedilmektedir.⁴ Sunduğumuz bu metin, Osmanlı döneminde İstanbul saray ve bahçelerindeki yabancı hayvanlar, kuşlar ve ondokuzuncu yüzyılda kurulması gündeme gelen kamuya açık hayvanat bahçeleri üzerinde başlattığımız bir araştırmanın ilk bulgularını içermektedir. Araştırmalarımız ilerledikçe, bu taslak metindeki eksiklikleri gidermeyi ümit etmekteyiz. Arslanhane'deki hayvan cinslerini belirlemek amacıyla, onaltıncı yüzyıl ortasında İstanbul'a gelmiş seyyahlara ait temin edebildiğimiz seyahatnameleri⁵ inceledik. III. Murat döneminde (1574-1595) hazırlanmış olan Hünernâme ve minyatürler içeren diğer bazı eserler, bu hayvanlar ile ilgili görsel malzemeyi kısmen temin etmektedir. Ondokuzuncu yüzyıl İstanbul saraylarındaki hayvan koleksiyonları ve hayvanat bahçesi kurma teşebbüslerine ait bilgiler için Osmanlı arşivi belgeleri faydalı olmuş ise de kapsamlı bir arşiv taramasına ve seyahatnameler üzerinde yeni araştırmalara hâlâ ihtiyaç vardır. Zoologlar ile yapılacak bilgi alışverişinin de, böyle bir çalışmaya katkı sağlayacağına şüphe yoktur.

Topkapı Sarayı civarındaki yabancı hayvan sergileri

Onbeşinci ve onaltıncı yüzyılda İstanbul'a gelen seyyahların düzenledikleri seyahatnamelerden, Topkapı Sarayı ve civarındaki yabancı hayvanların cinslerini belirlemek kısmen mümkündür. Onbeşinci yüzyılın sonuna doğru İstanbul'da bulunan Venedikli Giovan Maria Angiolello saray bahçesinin de çeşitli av hayvanları ve kuşlar bulunduğu gibi, Sultan II.

³ Bugün İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün bulunduğu bahçe. Bu bahçe içindeki saray 1455'de yapılmış, iki kere yanmış ve tekrar yapılmış, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla Bâb-ı Seraskeri'ye tahsis edilmiştir. Tülay Artan, "Eski Saray," *İstanbul Ansiklopedisi*, c.3, sayfa 204-205.

⁴ İstanbul'daki arslanhane ve kuşluklar hakkında sanat tarihçileri tarafından yapılan yayınlar için bkz. Semavi Eyice, "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi," *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, Sayı 11-12 (1964), s.23-33; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001 (Orijinal Almanca baskı 1977), s.81; Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapı Palace in the 15th and 16th Centuries*. The MIT Press, New York 1991; Semavi Eyice, "Arslanhane," *İstanbul Ansiklopedisi*, c.1,1993, s.325-6; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe, Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*. Aygaz Yay. İstanbul 2002; Deniz Esemeli, a.g.makale, s.96-105, Selman Can, "Arslanhane Üzerine Yeni Bilgiler," *İstanbul Üniversitesi 550.Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV.Yüzyıl), 30-31 Mayıs 2003*. Ed. Sümer Atasoy. İstanbul 2004, s.359-369.

⁵ Stephane Yerasimos, *Les Voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe – XVIe siècles)*, Imprimerie de la Société Turque d'Histoire, Ankara 1991, 494 s. ve 69 levha.

Mehmed'in Hipodrom yakınındaki bazı kiliseleri aslan ve fil evlerine dönüştürdüğünü yazmıştır.⁶

1529 yılında Kanuni Sultan Süleyman'a Kutsal Roma İmparatoru I.Ferdinand'ın elçisi olarak Avusturya'dan gelen Johann Hoberdanacz, Saray'ın birinci avlusunda değerli kumaşlarla süslenmiş iki fil görmüştür. İki yıl sonra bir başka Habsbourg elçilik heyeti, aynı yerde aynı filleri ve bir zürafa görmüştür.⁷ Yabancı elçiler için gösterişli kabul törenlerinin düzenlendiği ikinci avluda, 1530 yılında, I.Ferdinand'ın elçileri Nikolaus Jurischitsch ve Joseph von Lamberg, "altın" zincirlerle bağlanmış ve kuvvetle kükreyen 10 aslan ve iki kaplan gördüklerini yazmışlardır.⁸

1544'de İstanbul'a gelen Fransız din adamı Jérôme Maurand,⁹ Topkapı Sarayı'nın İkinci Avlu'sunda geyikler, karacalar, devekuşları ve *chèvres d'Inde* görmüş ve Saray dışındaki çeşitli yerlerde¹⁰ gördüğü hayvanların isimlerini vermiştir. Bunlar, aslanlar (*lions*), zebeto yani Firavun faresi (*mus Pharaonis*), misk kedileri (*genettes*), kaplanlar (*tigres*), Sibirya parsaları (*onces*), leoparlar (*léopards*), biri 100 yaşında diğeri genç iki fildir (*éléphants*). J.Maurand, seyahatnamesinde, "Bizim ülkemizde, özellikle Marsilya'da, Hıristiyan kralımıza gönderilmiş olan bu gibi hayvanları çok gördüğümüzden, burada daha uzun anlatmayacağım" cümlesiyle hayvanlar konusunu kapatmıştır.¹¹

Onaltıncı yüzyılda, Doğu ülkelerinin florasını, faunasını, işe yarar maddelerini, eski eserleri tanımak, kaydetmek, bunlardan örnekler toplayıp kendi ülkesine götürmek için seyahat eden Avrupalı gezginlerden biri de Pierre Belon'dur (1517-1564). Belon, Doğu gezisi sırasında (1546-1549) İstanbul'a da gelmiştir. Seyahatnamesi'nde¹² İstanbul'daki hayvan sergilerinden (*ménageries*) bahsetmiştir:

Halkın Konstantin Sarayı dediği eski bir sarayın harabelerinde, Sultan [le Turc] fillerini ve diğer bazı munis hayvanları beslemektedir. İstanbul'da, Sultan'ın yabani hayvanlarının bulunduğu bir yer var. Burası Hippodrom'un yakınında bulunan eski bir kilisedir. Kilisenin her sütununa bir aslan bağlıdır ki biz bunu kolayca görebildik. Bunları istedikleri zaman çözmekte, çekip çevirmekte ve tekrar bağlamaktadırlar ve hatta bazen şehre bile götürmektedirler. Sultanlar ne

⁶ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.202-204.

⁷ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.44.

⁸ *Ibid.*, s.61.

⁹ Jérôme Maurand (öl.1579'den sonra), onaltıncı yüzyılın ilk yıllarında Fransa'nın Akdeniz kıyısındaki liman kenti olan Antibes'de (Cannes ile Nice arasında) doğmuştur. İstanbul'u ve özellikle Ayasofya'yı görme arzusuyla, Barbaros'un donanmasıyla birlikte Marsilya'dan İstanbul'a gidecek olan Fransız kalyonunda seyahat etmek için izin istemiş ve kaptanın rıza göstermesiyle birlikte, İstanbul'a gidecek olan heyete din adamı olarak katılmıştır. 23 Mayıs 1544'de Fransa'dan ayrılmış, aynı yıl Fransa'ya geri dönmüştür. Maurand, seyahatnamesini yazmaya Fransa'ya dönükten sonra başlamış ve 1572 yılında tamamlamıştır. İstanbul ziyareti, Maurand'a Eskiçağ yazıtlarını toplama fikrini vermiş ve seyahatnamesini bitirdikten sonra yazıtları toplamaya başlamıştır. Bu bakımdan Rönesans'ın doğuşunda emeği olanlar arasında sayılmıştır. Seyahatnamesi, 1901 yılında Léon Dorez tarafından yayımlanmıştır: *Itinéraire de Jérôme Maurand d'Antibes à Constantinople (1544) par Léon Dorez* Paris, Ernst Leroux, Editeur, MDCCCCI [1901]. J. Maurand ile ilgili bilgiler, L. Dorez'in *Itinéraire*'e yazdığı giriş bölümünden alınmıştır. Maurand'ın seyahatnamesi hakkında bilgi için ayrıca bkz. S. Yerasimos, *a.g.e.*, s.202-203.

¹⁰ Burada "çeşitli yerler" (*divers lieux*) ifadesini kullanması yabani hayvanların yalnızca Arslanhane'de bulunmadığını düşündürmektedir. Ancak bu yerlerden biri arslanhane olmalıdır. Zira saydığı hayvanlar, diğer seyyahların arslanhane gördükleri hayvanlardır.

¹¹ Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand*, s.213.

¹² Pierre Belon, *Les Observations de plvsievrs singlaritez et choses memorables, trovvees en Grece, Asie, Iudee, Egypte, Arabie et autres pays estranges*. Paris 1588. P.Belon'un gezisinin botanik yönü için bkz. Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Yay. Haz. F. Günergun, Tübitak Yay. Ankara 2004, s.3-13.

kadar barbar olmuş olsalar da, benzeri olmayan ve nadir hayvanları görmekten zevk alırlar. Öyle ki, Sultan'ın hakim olduğu her ülkede yabancı bir hayvan tutulduğunda İstanbul'a yollanır ve Sultan ona iyi baktırır ve besler. [Bu kilisede] zincirlenmiş kurtlar (*loups*), yaban eşekleri (*ânes sauvages*), kirpiller (*hérissons*), oklu kirpiller (*porcs-épics*), ayılar (*ours*), vaşaklar (*loups cerviers*) et *lince* adı da verilen *once*'lar vardır.

Latince, *Mures Pontici* yani *Rats du Pont* adı verilen gelincik/kakım (*hermine*) gibi küçük hayvanları da itina ile beslerler. Kediye çok benzeyen başka küçük hayvanlar da vardı. Sanki tek fark, büyüklükleriydi, ama eski adlarını bulamadık. Bir ara bunların *lince*'ler olduğunu düşündük; zira *once*'ları panter zannetmiştik. Yine de bunların hangi hayvanlar olduğunu anlayamadık. Ehlileştirdikleri bütün bu hayvanlara [Türklerin] tatlılıkla muamele etmesini bilmeleri çok şaşırtıcıdır. Kediler gibi, misk kedilerinin (*genettes*) evden kaçmasına izin vermeleri de aynen çok hayret verici.¹³

Belon'un Konstantin Sarayı denilen yerde fillerin ve diğer bazı hayvanların beslendiğini bildirmesi, onaltıncı yüzyılda, Saray' a ait hayvan koleksiyonunun bir kısmının bugün Tekfur Sarayı olarak bilinen yerde olduğuna işaret etmektedir.¹⁴ Diğer taraftan, Hippodrom'un yakınındaki bir kilisede aslanların bulunduğunu bildirmesi, Arslanhane'nin yeri konusunda ipucu yermektedir.

Belon'dan birkaç yıl sonra, İstanbul'a gelen ve yabancı hayvanlar hakkında bilgi veren seyyahlardan birisi Jean Chesneau'dur (doğ. 1520'ye doğru). Chesneau, Fransa Krallığı'nın Osmanlı Devleti'ne gönderdiği ilk elçilerden biri olan Gabriel d'Aramon'un¹⁵ sekreteri olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiştir. Maiyetinde bulunduğu Seigneur d'Aramon'un 1549-1550 yıllarına ait seyahatini Fransa'ya döndükten sonra kaleme almış¹⁶ ve burada, İstanbul'da gördüğü yabancı hayvanların adlarını vermiş, bazılarını tarif etmiştir:

“Bir başka yer var ki orada, iyi korunan ve bakılan birçok yabancı hayvan sergilenmektedir: aslanlar (*lyons*), dişi aslanlar (*lyonnes*), vaşaklar (*loups cerviers*), yabancı kurtlar (*loups sauvages*), yabancı kediler (*chats sauvages*), *hyppartz* (?), Sibiryâ parsları (*onces*), yabancı eşekler (*ânes sauvages*), deve kuşları (*autruches*). Bir yerde, bazılarının deniz domuzu (*porc marin*), diğerlerinin deniz öküzü (*boeuf marin*) adını verdiği bir hayvan vardır. Ancak hangisine benzediğini bilmiyorum. Yüksekliği büyük bir domuz yavrusu kadar, başı bir öküz başı gibidir, ama boynuzları yoktur. Kulakları taylarınkine benzer. Ağzı bir öküzünkünden iki kere daha büyüktür. Bedeni uzun ve iri, kuyruğu domuz yavrusununki gibi, bacakları kısadır. Sert derisi, tüsüzdür ve tüyleri yanmış bir domuz yavrusunun derisine benzer. Şimdiye kadar gördüğüm en kötü, en çirkin ve en fena kokulu hayvandır. Nil'den getirildiği söylenmektedir. Aynı yerde, çok büyük iki fil vardır. Yaşlı olanı 100 veya 120 yaşında, diğeri 30 – 35 yaşındadır ve daha küçüktür. Bunlar bir takım Mağripliler tarafından bakılmaktadır. Eğer bunlara biraz şarap parası verilirse, filleri gösterirler. Onlara, hortumlarıyla yapmayı öğrettikleri birçok numara yaptırıyorlar. Borozana benzeyen burunlarını elleri gibi kullanıyorlar; suyu, samanı, yulafı ve yedikleri başka her şeyi bununla alıyorlar. Bakıcıları, onların yatmasını, eğilmesini sağlıyor ve seyircilere su, taş ve sopa attırıyor. Hortumunda tuttuğu sopa ile bakıcısıyla eskrim yaptığı gibi, başka eğlenceli şeyler de yapıyor. Bu hoş şeylerden biri, kadirge hazinedarlarından birinin başına geldi. Söz konusu kadirgalar Çeşme'de kışladığı sırada [İstanbul'da bulunan] hazinedar, üzerinde altın düğmeler ile bir altın madalya bulunan kadife başlığı ile bu fillerden biriyle

¹³ Belon, *Les Observations*, s.163.

¹⁴ Semavi Eyice, *İstanbul Ansiklopedisi*'nde yayımlanan (c.7,1994, s.234) “Tekfur Sarayı” maddesinde bu yerde fillerin bulunduğunu kaydetmiştir.

¹⁵ Comte Gabriel de Luetz, Seigneur d'Aramon. Onaltıncı yüzyılın başında doğmuştur. 1553'e doğru ölmüştür.

¹⁶ J. Chesneau'nun 1566-1573 yılları arasında kaleme aldığı seyahatname için bkz. *Le voyage de Monsieur d'Aramon, escript par noble homme Jean Chesneau, l'un des secrétaires dudict seigneur ambassadeur*. Publié et annoté par M. Ch.Schefer. Paris: Leroux 1887.

oyunmak isterken, fil hortumuyla bu başlığı hazinedarın elinden kaptı ve yuttu. Hazinedar çok kızdı ve şaşırıldı. Aksine filin bakıcısı çok rahattı: başlığın kendisine kalacağı ve gerek altın düğmeleri ve gerekse madalyayı filin pisliğinin içinden çıkaracağı konusunda hazinedarı temin etti.

Bu hayvan diğer hayvanlardan daha munis. Eklemleri olmadığını ve bu yüzden yatamadığını duyardım ama, bu doğru değilmiş. Zira aksini gördüm. Büyük Sultan'ın [Kanunî Sultan Süleyman] kampında iken Sayın Büyükelçi Bey'e verilen küçük filin de eklemleri vardı. Bu fil, biz Halep'te iken orada öldü. İstanbul'daki fillerden büyük olanının yüksekliği 3 metre (10 *palmes*) ve kuyruğu sayılmaz ise, uzunluğu da 4,2 metre (14 *palmes*) dir. Hortumu 2,7 m (9 *palmes*) uzunluktadır. Bacaklarındaki ilk eklem yeri, yerden 35 cm (1 *pie*) yüksekliktedir ve karın ile ikinci eklem arasındaki mesafe 85 cm (2,5 *pies*) dir. Mısır ve diğer yerlerden gelmiş ve ismi bilinmeyen daha birçok hayvan vardır. Deve ve mandalar (su sığırı) bütün Yakındoğu'nun her tarafında bulunmaktadır.....”

Chesneau daha sonra, Yakındoğu'da yaygın kullanılan develerden bahseder. Chesneau'nun seyahatnamesini notlandıran Ch. Schefer, Chesneau'nun Marsilya yakınında doğup büyümediği için fillerden ve onların oyunlarından uzun uzun bahsettiğini yazmıştır.

Herhangi bir resmi görevi bulunmaksızın Viyana'dan İstanbul'a gelmiş olan Alman gezgin Hans Dernschwamm (1494-1568), 25 Ağustos 1553'de geldiği İstanbul'da bir buçuk yıl kadar kalmıştır. Bu bakımdan Seyahatnamesi'nde İstanbul ile ilgili etraflı bilgi bulunmaktadır. Daha sonra Busbecq'in heyetiyle beraber İstanbul-Amasya yolculuğunu kendi hesabına yapmış ve 11 Ağustos 1555'de Viyana'ya dönmüştür.¹⁷

22 Ekimde (1553) garip bir hayvan gördük. Buna zürafa, Türkçe'de zuruapa (zürafa) diyorlar. Geyik büyüklüğünde, küheylan bir ata benziyor. Araları açık sivri tırnaklı ayakları geyik ayakları gibi. Arka ayakları ön ayaklarından daha kısa; ince uzun bir boynu var. Başı ise çok küçük. Hulâsa genç bir karacayı andırıyor. Başı daima yukarıya doğru kalkık. Uzun boylu bir Macar *cosia*'sı (süvarisi) veya mızraklı başçavuş gibi yürüyor. Yiyeceğini yerden veya yüksek bir mahalden rahatlıkla alabiliyor. Soluk bir rengi var. Vücudunda beyaz, dilim dilim ayrılmış şeritlere benzeyen kalın çizgiler görülüyor. Tüyleri bir binek atının tüyleri gibi kısa, kuyruğu ise atlas bir örtünün kenarlarından sarkan saçaklar gibi hafif tüylü ve kısadır. İki tane küçük boynuzu ve sade, küçük bir yelesi var. Çok sevimli bir hayvan. Herhalde, vaktiyle efsanede bahsedilen yarı insan, yarı hayvan mahluk bu olsa gerek. Türkler burayı almadan önce Bizans imparatorlarının ikametgahı olan eski ve harap bir sarayda yüksek bir kubbenin altında duruyor. Bu hayvandan başka iki tane fil yavrusu gördük. Bunlar da bekçiler tarafından kaldıkları yerden dışarı çıkarılmışlar. Bekçi ilk önce elinde çingiraklı meşin bir top tuttu. Fil hortumu ile topa bir vurup onu havaya fırlattı. Sonra bekçi topu filin hortumuna verdi. Bu defa fil topu sıkıca tuttu ve sanki eliyle yapıyormuş gibi çingirağı çalmaya başladı. Bekçi file yatmasını emretti. Fil yere yattı, yan döndü, otların üzerinde yuvarlandı. Yine bekçinin emriyle çömeldi, diz çöktü. Daha sonra bekçi küçük bir sopayı fırlattı. Fil onu getirip bekçinin eline verdi. Velhasıl bu koca fil topla, sopa ile birçok marifetler gösterdi. File burra (boru) diye seslenince, fil sanki bir borozan öttürüyormuş gibi bağırmaya, sesler çıkarmaya başladı. Buna Latince *barritus*, Türkçe'de boru deniyor. Bundan başka eski harap kilisede şimdi leoparlar, kaplan, vaşaklar, ayılar ve daha birçok yabani hayvan bulunduruluyor.¹⁸

I.Ferdinand'ın Kanuni Sultan Süleyman'a elçi olarak gönderdiği Belçikalı diplomat Ogier Ghiselin Busbecq (1522-1592), 1554'te İstanbul'a gelmişti. Görevi, Türklerin Macaristan'ı

¹⁷ Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*. Yay. Haz. F. Günergun, TÜBİTAK Yay. Ankara 2004, s.17-18.

¹⁸ Hans Dernschwam (1494-1568), *İstanbul'a ve Anadolu'ya seyahat günlüğü*. Çeviri Yaşar Önen. Kültür Bakanlığı Yayınları 885. Mersin 1993, s. 78-79.

işgalini diplomasi yoluyla engellemekti. 1562’de Türkiye’den ayrılan Busbecq’in, arkadaşı Nicholas Michault’ya 1555, 1556, 1560, 1562 yıllarında yazdığı dört mektup, *Türk Mektupları* olarak tanınmış ve ilk defa 1633’de Leiden’de basılmıştır.¹⁹ Busbecq, klasik dilleri bilen bir eski eser meraklısı ve bir koleksiyoncudur. Türkiye’den eski eserler, eski paralar ve etnografik malzeme yanında az sayıda bitki örneği ve bitki resmini de Viyana’ya götürmüştür. Türkiye’den Avrupa’ya götürdüğü bitkisel materyelin arasında lâle ve leylak vardır.²⁰ Busbecq, İstanbul’da gördüğü yabancı hayvanlar hakkında 1 Eylül 1555 tarihli birinci mektubunda şu bilgileri vermiştir:²¹

“İstanbul’da türlü türlü yabancı hayvanlar gördüm: vaşak, yabankedisi, panter, leopar ve aslanlar o kadar iyi terbiye edilmişti ki, yanındaki adam yemek üzere ağzına verilmiş bir koyunu çekip aldığı halde hiç sükûnetini bozmadı. Halbuki, kanın tadını pekâlâ almıştı. Bir küçük fil yavrusu da gördüm. Çok hoşuma gitti. Çünkü dans ediyor, top oynuyordu. Şimdi sizi hayalimde görüyorum. Tebessümünüzü zaptedemiyecek ve “Nasıl fil top oynar ve danseder mi?” diyeceksiniz? Fakat neden olmasın? Seneca bize gerilmiş ip üzerinde yürüyen bir filden bahsetmedi mi? Pliny Yunan alfabetini bilen bir fil bulunduğuna şahadet etmiyor mu? Şimdi siz benim anlattıklarımı dinleyiniz. Söylediklerimi uydurmuyorum, yahut yanlış anlatmıyorum. File dansetmesi emrolunduğu zaman, bir ayağını basıp kaldırarak ilerledi, tıpkı dansediyor gibiydi. Top ile de oynadı. Top atıldığı zaman hortum ile tutuyor, bizim elimizle yaptığımız gibi, sonra hortum ile atıyordu. Filin dansettiğine ve top oynadığına dair söylediklerimle iktifa edemiyorsanız size bunu daha uzun uzun, güzelce anlatacak birini bulabilirsiniz.

İstanbul’daki hayvanlar arasında bir de zürafa varmış. Fakat tam ben geleceğim sırada ölmüş. Fakat kemiklerini gördüm. Bunları gömmüşlerdi. Tetkik edeyim diye çıkardılar. Bu hayvan arka tarafına nispetle karşıdan daha yüksektir. Onun için üzerinde bir süvari yahut yük taşımağa yaramaz. Kendisine develeopar deniliyor. Çünkü deve şekline benzer bir başı ve boynu ve bir leopar gibi benek benek derisi vardır.”

Busbecq, Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul’dan Amasya’ya giderken yolda gördüğü kaplumbağa, çakal, keçi, koyun, kuş, ördek, sırtlan, sıçan ve balıklar hakkında da yazmıştır. Ayasofya civarında tuttuğu ortası avlulu evde, İstanbul’dan ve Anadolu’dan satın aldığı hayvanları beslemiş, bir anlamda özel bir hayvanat bahçesi kurmuştur. Bu koleksiyon hakkında, 1 Haziran 1560 tarihli üçüncü mektubunda şunları yazmıştır.²²

İlk gözdelelerimiz maymunlardı. Türlü türlü tuhafıkları ile bizi çok güldürüyorlar. Adamlarım, onların etrafına toplanarak, yaptıkları tuhafıkları seyretmeye doyamıyorlardı. Tilki, ayı, geyik, karaca, katır yavrusu, vaşak, sansar, samur gibi hayvanlar da aldım. Eğer daha merak ediyorsanız, bir de domuzumuz vardır. At uşaklarının sözüne bakılırsa, beygirler bununla beraber bulunmaktan pek hoşlanıyorlarmış. Hayvanların arasında bunun da muhakkak bulunması lazımdı. Çünkü Asyalıların birçoğu evimi ondan dolayı ziyaret ediyorlar, bu pis hayvanı görmek istiyorlardı. Onların mukaddes kitapları domuz etini yemeyi haram kılmıştır. Müslüman topraklarında domuz bulunmaz. Onun için domuzun nasıl bir hayvan olduğunu hiç görmemişlerdir... Türlü türlü kuşlarım da vardı. Kartal, karga, alakarga, garip cinsten ördekler, keklik ve saire. Doğrusu evim o kadar hayvan doludur ki, dostlarımdan biri onu pek haklı olarak nuhun gemisine benzetmişti. Bu hayvan koleksiyonu, dediğim gibi adamlarımı eğlendirdikten ve onlara memleket hasretini unutturmağa yardım etmekten başka, muhtelif muharrirlerde okuyup da inanmadığım birçok malumatı tahkik etmek imkanını bana temin ediyordu. Bu muharrirler hayvanların insanlara karşı fevkalade bir muhabbet ve merbutiyet duyduklarına dair birçok

¹⁹ Türkçe tercümesi için bkz: Ogier Ghiselin Busbecq, *Türk Mektupları*. Tercüme eden Hüseyin Cahit Yalçın. Remzi Kitabevi, İstanbul 1939.

²⁰ Baytop, *a.g.e.*, s.15-16.

²¹ Busbecq, *Türk Mektupları*, s.57 (Birinci Mektup, İstanbul, 1 Eylül 1555).

²² Busbecq, *Türk Mektupları*, s.125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 136, 137, 138.

misaller gösterirler. Ben bu sözlere hiçbir zaman inanmamıştım.. Çünkü safderun görünmekten korkuyordum. Fakat Assyria'dan bir vaşak getirttim. Birkaç gün içinde adamlarımdan birine o kadar alıştı ki ona aşık olduğunu inkar etmeye imkan yoktu.... Ondan ayrılmaya tahammül edemezdi. Bu adam, denizaşırı Türk karargahına gitmek için bana refakat ettiği zaman, vaşak kederinden hastalandı, günlerce yemedi ve nihayet öldü. Buna çok canım sıkıldı. Çünkü vaşağı, başka terbiye görmüş bir hayvanla beraber tüyelerinin güzelliğinden dolayı imparatora takdim etmek fikrinde idim. Alelâde vaşaklardan başka bir hayvan gibi görünüyordu. En güzel vaşaklar Assyria'dan geliyor. Derileri ondört onaltı altın kuron kıymetindedir. Bende Balear adalarından gelmiş bir turna var ki, sair adı cinslerden farklıdır. Kulaklarından aşağı beyaz tüyler sarkar. Ensesi siyah tüylüdür. Türkler başlıklarını bununla süslerler. Bu kuş adı cinslerden büyüklük itibarıyla da farklıdır. İşte bu Balear *crane*'ı bir İspanyalı askere büyük bir merbutiyet eseri gösteriyordu. Bu askeri fidye vererek ben esaretten kurtarmıştım [bir Türk'ten satın alıyor]. Askere o kadar alışmıştı ki yanında saatlerce yürüyebilirdi nihayet onun yatağı altında uyumayı da adet edindi. Şimdi oraya bir de yumurta yumurtladı... İnsana alışmış bir geyiğim vardı. Aylardan beri bizimle yaşıyordu..... Gayet büyük bir geyik idi. Sonbahar başlangıcında doğurma mevsimi için Macaristan'dan Avusturya'ya geçmeleri mutat olan hayvanlara benziyordu. Onu bir dilenciden satın almıştım. İbtida bir dua okuyor, bunda Allahın ismi sık sık geçiyor, her vesile ile başını iğiyordu. Geyiği de böyle yapmaya alıştırmıştı. Sonra etraftan sadaka topluyordu. Halk geyiğin zekasına hayran kalıyordu. İlahi şeyleri anlamak kabiliyetinde olduğunu zannederek sahibine para vermek hususunda birbirleriyle rekabet ediyorlardı. Çok büyük olduğu için bu geyiği imparatora takdim etmek istiyordum. Türkler bütün hayvanlara ve bilhassa kuşlara karşı şefkatli davranırlar. Bunların içinde de en çok çaylakları (kites) tercih ederler. Fikirlerince bu kuşların vazifesi şehirlerini temiz tutmaktır. Onun için bu cins kuş burada pek mebzuldür. Kendilerine bir şey yapılmadığından insana alışıyorlar. Bir ısıklık çalarsanız davetinize icabet ederek gelirler ve havaya atılan bir gıdayı ayaklarının arasına sıkıştırarak yükselirler. Adet edindim: bir koyun kestiriyorum. Barsaklarını çaylaklara dağıttırıyorum. Bunlar havaya atılıyor. Derhal on, oniki, yirmi çaylak peyda oluyor... Söz kuşlardan açılmışken size keklüklerimden bahsetmeyi unutmak istemem. Buradaki eğlencelerimi size tamamen anlatmış olayım. Keklikleri Sakız'dan getirttim. Bunlar kırmızı gagalı ve kırmızı bacaklı cinstendirler. İnsana o kadar alışkındırlar ki, adeta zararlı oluyorlar. Tozlarını silmek için benim ipekli terliklerine sürtünerek onu berbat ediyorlar. O kadar izab ettiler ki nihayet onları bir odaya kapamaya mecbur oldum. ... İmparatora böyle ehlileştirilmiş bir keklük götürmeyi çok düşünüyorum. Böyle keklük yetiştirme adetini bizde de tesis etsin...Atları Kilikya'dan Arabistan'dan Kapadokya'dan getirttim... Türkler atlara gayet iyi muamele ederler... Bizim seyislerimiz beygirlerine muttasıl bağırımlarsa, böğürlerine vurmazlarsa hiçbir şey yapamayacaklarını zannederler. Altı dişi devam var. Bunları yük taşımak için satın aldım. Fakat asıl maksadım metbuuma takdim etmektir. Faydalarını görerek belki bu cins hayvanları bizde de yetiştirmeğe ehemmiyet verirler.

Venedik elçisi Lorenzo Bernardo, III. Murat döneminde (1574-1595), Topkapı Sarayı'nın dış bahçesinde geyik, keçi, yaban domuzu, ayı ve aslanların bulunduğunu, ve Sultan'ın acemi oğlanların düzenlediği av etkinliklerini seyrettiğini, ayrıca bahçede çok çeşitli kuşların bulunduğunu yazmaktadır.²³ Yukarıda verilen alıntılar, yabani hayvanların büyük kısmının Arslanhane'de ve Topkapı Sarayı civarında toplandığına işaret etmektedir. P.Belon'a göre, Tekfur Sarayı'nda da filler ve bazı munis hayvanlar (*bêtes douces*) bulunmaktadır. H.Dernschwamm'ın zürafa için "Türkler burayı [İstanbul'u] almadan önce Bizans imparatorlarının ikametgahı olan eski ve harap bir sarayda yüksek bir kubbenin altında duruyor." ifadesi zürafanın Tekfur Sarayı'nda bulunduğu izlenimini vermekte ise de "kubbe"den bahsetmiş olması Arslanhane'yi anımsatmaktadır. Nerede olursa olsun, onaltıncı yüzyılın ortasında İstanbul'da bir zürafa vardır. Busbecq 1555'de geldiğinde zürafa ölmüştür ve Busbecq onun gömülü olduğu yeri kazdırıp kemiklerini inceler. Bu zürafanın İstanbul'a nereden ve nasıl geldiği bilinmemektedir. Ancak Fransa'ya ilk zürafaa, ondokuzuncu yüzyılda

²³ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.204.

Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın (1769-1849), hediyesi olarak gitmiş, Marsilya'ya gemi ile gelen zürafa daha sonra Paris'e nakledilmiştir.

Onyedinci yüzyılın ikinci yarısında, Eremya Çelebi Kömürcüyan (1637-1707), Ayasofya yakınındaki eski bir kilisede yabancı hayvanların bulunduğunu bildirir:

Karşımızda işte Ayasofyayı temaşa ediyoruz... Burada, kubbe pencereleri kapanmış olduğu halde bir arslanhane vardır. Vaktiyle bir kilise olan bu bina şimdi fil, tilki, kurt, çakal, ayı, aslan, timsah, pars ve kaplan gibi hayvanlarla doludur. İçeri girmek ister misiniz? Çok karanlıktır ve hayvanlar gürlmektedir. Bekçiler iri çırallar yakarlar; bahşiş için birkaç akçe hazırla.²⁴

Yabancı hayvanların, onsekizinci yüzyılda, Ayasofya Camii yakınındaki binada buldukları anlaşılmaktadır. P.G. İnciciyan (1758-1833), ondokuzuncu yüzyılın başında, bir kubbe ile iki yarım kubbeli olarak tarif ettiği binanın resmini vermiş ve içinde Padişah'a aid aslan, pars, kurt, vs gibi hayvanların muhafaza edildiğini bildirmiştir.²⁵ Ancak, arşiv belgelerine göre, 1766 depreminde zarar gören ve 1802 yılındaki yangında kullanılamaz hale gelen binanın -- yapılması pahalıya çıkacağı için – aynı yıl yapılan keşif raporu doğrultusunda yıkılması, arsasının Cebehane arsasına eklenmesi uygun bulunmuştur.²⁶ Arslanhane'nin yıkılmasıyla, hayvanların nerede barındırılacağı sorunu ortaya çıkmıştır. Tarihiz bir keşif raporundan, aslanların öncekine nazaran daha geniş, havadar bir yere nakledildiği, ancak bakıcılarının kalacak yeri bulunmadığı, köhne bir binanın 2000 kuruş harcanarak "arslanhane sorunu"nun çözülmesinin planlandığı anlaşılmaktadır.²⁷

Ve hâlâ aslanlar vaz olunan mekan evvelkinden vüsatli ve havadar ve vasat-ı şehirde olup teaffünden ibadullah bizar olmayacak mahal-i münasib olmakla fakat aslanca başıya ve neferatına üç odalı bir mahal lazım olup ve ol mahalde bir köhne bina olmağla kiremidi ve bazı enkazı istimal olunarak ikibin kuruş ile vücuda gelip Arslanhane galesi bertaraf olacağı...

1802 yılında sözlü olarak sadır olan bir ferman ile Fazlı Paşa Sarayı'nın²⁸ altındaki kemerli kâgir yere aslanları bağlamak için, döşeme, parmaklık, nöbetçi odası ve sair müştemilat inşa edilmiştir.²⁹ 1806 yılında, Cezayir'den gelen aslan ve kaplanları bağlamak için sağlam bir yer temini gündeme gelmiştir. Eski aslanların bulunduğu Fazlı Paşa Sarayı'nın bitişiğinde emlak-ı mîrîyeden uygun bir yer bulunmuş, eski aslanların tutulduğu yerin dar olduğu göz önüne alınarak, o yerde yeniden bir mutfak ve döşeme ve aslanca odaları inşa edilmesi istenmiştir.³⁰ Yedikule Hisarı'nın zindan olarak kullanılmasına son verilmesiyle, 1831'de, yabancı hayvanlar buraya nakledilmiştir.³¹ Hayvanların bu tarihten sonraki akibeti hakkında araştırma gerekmektedir.

²⁴ Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi – XVII. Asırda İstanbul*. Tercüme ve tahşiye eden Hrand D. Andreeyan. İstanbul 1952, s.5

²⁵ P.G. İnciciyan, *Dört Kıta Coğrafyası*, c.V, Venedik 1804, s.147 için bkz. Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s.109.

²⁶ Selman Can, a.g.makale, s.361. İnciciyan da, büyük bir bina olmadığını bildirdiği arslanhane'nin 1802 yangınında nakkaş odaları ile birlikte yandığını ve Cebeci kışlasını genişletmek üzere 1804'te yıkıldığını yazmaktadır. P.G. İnciciyan, *Dört Kıta Coğrafyası*, s.147 için bkz. Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s.109. Arslanhane'nin arsasına 1848 yılında Fosatti'nin mimarı olduğu Darülfünun binası inşa edilecektir: Semavi Eyice, "Arslanhane," *İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, s. 325-6.

²⁷ Keşif raporunun (BOA HH 1899) transliterasyonu için bkz. S.Can, a.g.makale, s.369.

²⁸ İbrahim Paşa Sarayı. Bugünkü İslam Eserleri Müzesi.

²⁹ Ser-mimarın-ı Hassa İbrahim Kani tarafından hazırlanan ve yapılan masrafları gösterir raporu. Cevdet Saray 4817.

³⁰ Cevdet Saray 977.

³¹ Hayri Fehmi Yılmaz, "Yedikule Hisarı ve Zindanı" *İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, s.460-462.

Arslanhane'nin yeri değişik kaynaklarda farklı olarak gösterilmiştir. Angiolello'ya (15.yüzyıl) ve P.Belon'a (16. yüzyıl) göre, Hipodrom yakınında eski bir kilisedir³². Evliya Çelebi (17. yüzyıl), kilisenin altındaki mahzen ve bodrumun aslanlar, yanındaki/üzerindeki "bina hücrelerinin" nakkaşlar tarafından kullanıldığını yazmıştır.³³ Bazı 16. ve 17. yüzyıl kaynakları ise Saray bahçesinin yani Bab-ı Hümayun'un dışında, Ayasofya'nın karşısında, eski Darülfünun binasının yerdedir. Topkapı Sarayı'nın rekonstrüksiyon planlarında ise, Bab-ı Hümayun ile Bab üs-Selam arasında yer alan ve Birinci Avlu olarak adlandırılan alan içinde Aya İrini Kilisesi'nden Bab üs-Selam'a giderken sağ tarafta yer almaktadır.³⁴ Biri Saray'ın içinde diğeri dışında, iki farklı arslanhane olabileceği gibi,³⁵ zamanla yerinin değiştirmiş olduğu da düşünülebilir. Yeni araştırmalar, gerek yabani hayvanların korunduğu yerler ve bu hayvanların bakım ve eğitiminden sorumlu teşkilatın işleyişi hakkında yeni bilgiler getirecektir. İ.H.Uzunçarşılı, Saray'da birer arslancibaşı, kethüda, odabaşı, başeski isimlerinde zabıtlar ve 12 arslancı bulunduğunu yazmaktadır.³⁶

Topkapı Sarayı'nda ve İstanbul saray bahçelerinde yabani hayvanlar ve kuşlar

Yapımına İstanbul'un fethinden kısa bir süre sonra Fatih Sultan Mehmet'in emriyle başlanan ve sonraki padişahlar döneminde sürekli genişleyen Topkapı Sarayı'nın iç ve dış bahçelerinde özellikle onaltıncı yüzyılda çeşitli yabani hayvanlar bulunmaktaydı.

İstanbul'un fethinden yaklaşık on sene sonra, tarihçi Kritovoulos, 1465 yılında, Fatih Sultan Mehmed'in sarayının çok güzel ve geniş bahçeler ile çevrili olduğunu, bu bahçelerde kuş sürüleri, tavuklar, ötücü kuşlar, ehlileştirilmiş veya yabani çeşitli hayvanlar bulunduğunu yazmıştır.³⁷ Onbeşinci yüzyılın sonuna doğru İstanbul'da bulunan Venedikli Giovan Maria Angiolello ise, Saray bahçesinde erkek ve dişi geyiklerin, karacaların, tilkilerin, yabani tavşanların, kuzu ve keçilerin, bir Hint öküzünün, çok çeşitli kuş, ördek ve kazın bulunduğunu yazmıştır.³⁸

1544 yılında diplomatik bir heyetiyle birlikte İstanbul'a gelen Fransız din adamı Jérôme Maurand, "Ulu Monsenyör"ün [Fransız elçisi] maiyetinde Topkapı Sarayı'na girdiğinden, saray bahçesi hakkında gözlemlerine dayalı bilgi verebilmiştir. Seyahat notlarında, Yeniçerilerin nöbet tuttuğu büyük ve ikinci kapıdan geçtikten sonra, üstü kapalı galerilerin ortasındaki alanda [İkinci Avlu], çeşitli ağaçların –özellikle servilerin– ve çeşitli hayvanların bulunduğunu, geyiklerin, karacaların, devekuşlarının, Hint keçilerinin (*Chèvres d'Inde*) ve başka hayvanların ağaçlar arasında serbestçe gezindiklerini bildirmektedir.³⁹ Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında hazırlanan Hünernâme'de, Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunu

³² Bu kilise, P.G.İnciciyan'a göre Bizans kiliselerinden İncilci İoannes (St. Jean l'Evangeliste) kilisesidir. (Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi* s.109); Arslanhane, Büyük Bizans Sarayı'nın Ayasofya'ya açılan Khalke kapısının kemeri üzerine oturtulmuş İsa kilisesi (Khristos Khalkes kilisesi, 10. yüzyıl) olabilir: Semavi Eyice, "Arslanhane," *İstanbul Ansiklopedisi*, c.1, s. 325-6; S. Can, a.g.makale, s.359.

³³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c.I, İstanbul 1314, s.607, S.Eyice, "Arslanhane", s.326.

³⁴ W. Müler-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001 (orijinal Almanca baskı 1977), s.497; Eldem-Akocan'ın Topkapı Sarayı'nın sadeleştirilmiş vaziyet planı için bkz. D.Kuban, "Topkapı Sarayı," *İstanbul Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul 1994, s.285.

³⁵ G. Necipoğlu, a.g.e., s.203 ve Levha 10. Necipoğlu, Topkapı Sarayı'nın birinci avlusunda Sultan'ın özel arslanhanesinin bulunduğunu ve bunun Hipodrom'dakinin tamamlayıcısı olduğunu yazmaktadır.

³⁶ İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Saray Teşkilatı*, Ankara 1988, s.26.

³⁷ G. Necipoğlu, a.g.e., s.201-202.

³⁸ G. Necipoğlu, a.g.e., s.202-204.

³⁹ Dorez, *Itinéraire de Jérôme Maurand*, s.213

resmeden minyatürlerde de, ağaçlar arasında gezinen ceylanları görmek mümkündür.⁴⁰ Bu minyatürlerden birinde üstü benekli, boynuzsuz yavru ceylanlar, diğerinde ise, boynuzlu ve beneksiz iki ceylan görülmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'da yaptırdığı ilk saray olan ve Topkapı Sarayı'nın kullanıma başlanmasından sonra Eski Saray adıyla anılan sarayın bahçesinde de geyikler ve yavruları, ceylanlar veya karacalar ve tavşanlar bulunmaktaydı.⁴¹ Bunlar yalnızca göze hoş göründükleri için değil, bahçede avlanan Sultan ve şehzadelere av hayvanı olarak yetiştirilirdi.

I. Ahmed döneminde (1603-1617) İstanbul'da bulunan Venedik Balyozu Ottoviano Bon'un Topkapı Sarayı'nı konu alan eserine göre, yeşil çayır, servili ve çeşmeli bahçede [Babüselam ile Babüsaade arasındaki ikinci avlu], gazeller (ceylanlar) beslenmekte ve yavruılmaktadır.⁴² 1631'de İstanbul'a gelen Fransız seyyah ve tacir Jean-Baptiste Tavernier'nin (1605-1689) ikinci avlu tasvirinde hayvanlar yer almamaktadır. İstanbul'daki İsveç sefaretci tercümanı Mouradgea d'Ohsson'un (1740-1807) ve onsekizinci yüzyılda İstanbul'da yaşayan saray mimarı Antoine-Ignace Melling'in (1763-1831) eserlerinde verdikleri ikinci avlu gravürleri,⁴³ imparatorluğun büyümesinin, idari ve askeri teşkilatının genişlemesinin bir neticesi olarak, ikinci avlunun artık hayvanların gezindiği çimenlikli bir bahçe olmaktan çıkıp, kalabalık tören ve geçitlere sahne olan, az ağaçlı, az yeşillikli bir meydana dönüştüğünü göstermektedir. Sözkonusu hayvanların bir kısmının sarayın iç bahçesinde yaşamağa devam ettiklerini düşünülebilirsek de, bu konuda elimizde ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak, W.Müller-Wiener, E.H.Ayverdi'ye dayanarak yaptığı Topkapı Sarayı planında, Bağdat ve İftariye köşklerinin baktığı bahçeyi "Fil Bahçesi", kapılardan birini de "Fil Kapısı" olarak adlandırmıştır.⁴⁴

Topkapı Sarayı'nda, özellikle yırtıcı kuşların imparatorluğun çeşitli bölgelerinden toplanması, beslenmesi, bakımı, yetiştirilmesi ve eğitimiyle ilgili bir teşkilatlanmanın olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan Saray'da çok sayıda güvercin, sülün ve diğer süs kuşları da yetiştirilmekteydi. Bunların bir kısmı süs, bir kısmı da eti için beslenirdi ve Saray'da yapılan okların tüyleri de bu kuşlardan temin edilirdi. Doğancı Ocağı ve Kuşhane Ocağı bu teşkilatın birer parçasıydı. Av kuşlarından sorumlu olan doğancıbaşılar ve şikâr ağaları dışında bülbülcü, tûtücü gibi görevlilerin bulunduğu, hatta, dudukuşubaşı adıyla anılan bir görevlinin Kahire'den gelen papağanlara bakıp, bunları eğittiği kaydedilmiştir.⁴⁵ J.B.Tavernier'ye göre, doğancılar, güzel bir düzen içinde, incili başlıkları ve bileklerinde birer kuş -- her bir kuşun

⁴⁰ Bu minyatür, Osmanlı sultanlarının savaşlarını ve yaşamlarındaki önemli olayları anlatan ve resmeden Hünernâme'de yer almaktadır. III.Murat döneminde (1574-1595) hazırlanmış olan eserin metni saray şehnamecisi Seyit Lokman tarafından yazılmış, minyatürleri Nakkaş Osman ve çırakları tarafından yapılmıştır. Hünernâme I, 1584, TSMK H 1523, 18b-19a; Hünernâme II, 1588, TSMK H 1524, 237b, 242a, Atasoy, *Hasbahçe*, s.246-47.

⁴¹ Hünernâme II, 1588, H1525, 87b-88a. Atasoy, *Hasbahçe*, s.231.

⁴² Robert Withers, *Büyük Efendi'nin Sarayı*. Çev. Cahit Kayra, Yay. Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yay.No.3, İstanbul 1996, s.8. Bu kitap 1601-1607 yılları arasında İstanbul'da görev yapan Venedik balyozu Ottaviano Bon tarafından yazılmış, 1610-1620 yılları arasında İstanbul'daki İngiliz Sefareti'nde bulunmuş olan Robert Withers tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. 1638 tarihinde İstanbul'a gelmiş olan Oxford Üniversitesi astronomi profesörlerinden, matematikçi ve orientalist John Greaves (1602-1652) R. Withers'in çevirisini bulmuş, yayıma hazırlayarak 1650 yılında Londra'da bastırılmıştır. Kitap, J.Greaves'in ölümünün ertesi yılında (1653) Londra'da tekrar yayımlanmıştır.

⁴³ Atasoy, *a.g.e.*, s.255.

⁴⁴ Müller-Wiener, *a.g.e.*, s.505.

⁴⁵ Esemeli, a.g.makale, s.100.

boynunda bir elmas veya değerli taş vardı—taşınarak yürürlerdi ve onların alay halinde geçişi çok güzel bir gösteriydi.⁴⁶

Topkapı Sarayı'nda kuşlar değişik yerlerde yetiştirilmiş ve kuşlukların yeri yüzyıllar içinde değişiklik göstermiştir. Angiolello, 1474-81 yılları arasında, Üçüncü Avlu'nun güneydoğu köşesinde, Arz Odası'nın sağında bir kuşluk bulunduğunu, burada, ayaklarına sedef bilezikler takılmış, Sultan'ın isteği üzerine takla atan, ıslık çalan çeşitli güvercinler yetiştirildiğini yazmıştır.⁴⁷ Onyedinci yüzyılda, Üçüncü Avlu'nun orta yerinde, havuzunun etrafında av kuşları için tüneler bulunan dörtgen biçiminde bağımsız bir yapı, kuşhane (doğancı odası) olarak tarif edilmiştir.⁴⁸ Onyedinci yüzyıl sonrasında, Üçüncü Avlu'unun güneybatı köşesinde, Harem'deki mutfağa bağlı ve özellikle güvercinlerin bulunduğu bir kuşhane bulunmaktaydı.

Eremya Çelebi'ye göre Hasbahçe'nin Ahırkapı tarafında, Aya Yani kilisesinden dönüştürülmüş olan bir kuşhane vardı ve burada “ayrı ayrı adları bulunan cins cins kuşlar, güvercinler” beslenmekteydi.⁴⁹ P.G. İnciciyan ise kuşhanenin, yeri bilinmeyen St Jean Baptiste (Aziz Ioannes, Vaftizci Yahya) kilisesinde olduğunu bildirmektedir. 1698-1702 yılları arasında İzmir'de ikamet etmiş ve İstanbul'a gelmiş olan İngiliz papaz Edmond Chishull, Saray bahçesinin bitiminde, eski bir kilisenin duvarlarının yanında padişahın kuşhanesinin bulunduğunu yazmaktadır ki, muhtemelen bu aynı kuşhanedir. E.Chishull, kuşhanede, “mavi ibikleri ve ortasında siyah bir benekle kül rengi daireleri havi rengârenk tüyleri” olan büyük Kahire Tavukları görmüştür.⁵⁰ Ahırkapı tarafındaki kuşhanenin yakınındaki havuzlarda balıklar, yaban ördekleri ve yaban kazları yetiştirilirdi: Angiolello, II Mehmed'in bu bölgede avlandığını yazmaktadır.⁵¹

Topkapı Sarayı ve Eski Saray bahçeleri ve Tekfur Sarayı dışında, ondokuzuncu yüzyıl öncesi diğer İstanbul bahçelerindeki hayvanların durumunu belirlemek için yeni araştırmalara ihtiyaç vardır. Ancak, onaltıncı yüzyıl sonunda hazırlanmış olan Talikizade Şehnamesi'ndeki bir minyatür, Üsküdar bahçesinde birer aslan ve boğanın bulunduğu işaret etmektedir.⁵² Minyatürde, Sultan Bayezid-i Velî (1481-1515) Üsküdar'daki Halkalı Pınar'da “aslan ve boğa paralama”yı seyretmektedir. Aynı yüzyılda Büyükdere'deki bahçede yabani hayvanlar için bir barınak (*canavarlar damı*) bulunmaktaydı.⁵³

Ondokuzuncu yüzyıl İstanbul saraylarında yabani hayvanlar ve kuşlar

1836 yıllarında İstanbul'da bulunan İngiliz seyyah Miss Pardoe, II. Mahmut tarafından yaptırılan ilk Beylerbeyi Sarayı'nın (1832) bahçesinde tavuskuşlarının gezindiğini, bahçede bir “Kuğular Gölü” bulunduğunu yazmaktadır. Sultan Abdülaziz'in hayvanlara olan özel ilgisi sebebiyle, onun döneminde yapılan saray bahçelerinde hayvanlara da yer verilmiştir. 1851 yılında yanan saray yerine yaptırılan bugünkü Beylerbeyi Sarayı'nın (1864) bahçesinde arslanlık, güvercinlik ve kuşluklar bulunmaktaydı. Sultan Abdülaziz'in aslanının kafesi de

⁴⁶ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.284.

⁴⁷ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.124, Müller-Wiener, *a.g.e.*, s.505.

⁴⁸ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.123-124, Müller-Wiener, *a.g.e.*, s.505.

⁴⁹ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s.5, 14, 59.

⁵⁰ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s.111-112'deki H.D.Andreasyan'ın notundan. Andreasyan, Kahire Tavuklarının Tavus kuşları olabileceğini kaydetmektedir.

⁵¹ Necipoğlu, *a.g.e.*, s.204.

⁵² Atasoy, *a.g.e.*, s.312

⁵³ Atasoy, *a.g.e.*, s.306.

buradaydı.⁵⁴ Sarayın geyikliği ise yaklaşık 100 dönümlük bir araziydi.⁵⁵ Sultan Abdülaziz'in 1863-1871 yılları arasında inşa ettirdiği Çırağan Sarayı'nın bahçesinde kuşluklar bulunduğu gibi, Sultan'ın aslanlara olan sevgisinden dolayı burada bir "arşanlık" ve zürafalar için özel bir bölüm inşa edilmişti.⁵⁶

Ondokuzuncu yüzyılın ortasında inşa edilen ve 1880'lere kadar devletin yönetim merkezi olan Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesinde, yabancı hayvanların bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Ancak, Sultan Reşad'ın (Mehmet V, 1909-1918) emriyle 1909-1910 yıllarında Mimar Vedat Tek tarafından muayede salonunun önündeki bahçeye kuşluklar, bir kuş köşkü ve kuş hastanesi inşa edilmiştir. Sultan Reşad, bu kuşluklarda, Avrupa'dan getirttiği güvercinleri çiftleştirerek güvercin yetiştirmiştir.⁵⁷ Bu kuşlukların "daha önceki" kuşlukların yerine yapılmış olduğu bildirilmekte ise de, eski kuşlukların ne zaman yapıldığı ve hangi kuşların yetiştirildiğine dair ayrıntılı bilgimiz yoktur.

Yıldız Sarayı'ndaki "Hayvanat Bahçesi"

1880'li yılların başından itibaren Yıldız Sarayı'nda yaşamaya başlayan II. Abdülhamid'in hayvanlara ve özellikle kuşlara olan özel merakı neticesinde, saray bahçesinde çok sayıda çeşitli nadir kuş ve hayvan toplanmıştı.⁵⁸ Acem Köşkü'nün bulunduğu yerde küçük ayılar, devekuşları, maymunlar, zürafalar, köpekler, Habeşistan İmparatoru'nun hediyesi zebralar, Harem tarafındaki Selamlık bahçesinde ise tavus kuşları, sülünler, papağanlar, güvercinler, Büyük Havuz'da Japon İmparatoru'nun gönderdiği ördekler, İsviçre'den gelen kuğular, Büyük Havuz'un ortasındaki adada yine imparatorun hediyesi nadide kuşlar ve turnalar bulunmaktaydı.⁵⁹

1883 yılında, bahçedeki hayvanları, özellikle kuşların bakımını ve sağlığını denetlemek üzere Paris'ten D. Jombard isimli bir uzman getirilmiştir.⁶⁰ Paris Hayvanat Bahçesi müdürü Albert Geoffroy Saint Hilaire'in⁶¹ D.Jombard'ın İstanbul'daki görevi almasında etkili olduğu

⁵⁴ *Hasbahçe*, s.316.

⁵⁵ Afife Batur, "Beylerbeyi Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, c.2, s.206-210; Geyikliğin saray bahçesi içindeki konumu için bkz. Sedat Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri*, Kültür Bakanlığı Türk Sanat Eserleri I, İstanbul 1976, s.44-45.

⁵⁶ Atasoy, a.g.e., s.302.

⁵⁷ Deniz Esemeli, *Osmanlı Sarayı ve Dolmabahçe*. Homer Kitabevi, İstanbul 2002, s.37 ve 208-209; Esemeli, a.g.makale, s.96-105.

⁵⁸ Yıldız Sarayı bahçesindeki kuşlar ve kuşluklarla ilgili olarak Yıldız Fotoğraf Albümlerinde (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi) çeşitli fotoğraflar vardır. Bahçedeki ada üzerinde kuşları gösteren iki fotoğraf için ayrıca bkz. *Geçmişte Yıldız Sarayı*. Haz. Bülent Bilgin. Yıldız Sarayı Vakfı. İstanbul 1988, s.52-53 (Resim No.27 ve 28). Yıldız Sarayı müdürlerinden S. Türkoğlu, ada üzerinde bir de maymun kafesi bulunduğunu, büyük güvercinliğin Silahhane ile MIT arasındaki duvarın ötesinde MIT tarafında bulunduğunu, bunların Cihannüma Köşkü'nden görülebileceğini söylemektedir.

⁵⁹ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*. 3.bs., Selçuk Yayınları, İstanbul 1986, s.125-26.

⁶⁰ İstanbul'daki görevi Jombard'a teklif ve tavsiyede eden kişi, Paris'teki hayvanat bahçesi müdürü Albert Geoffroy Saint-Hilaire olduğuna göre, Jombard, büyük olasılıkla bu bahçede çalışan bir zoologdur. Jombard, "lisana aşına ve usul ve adete vakıf olmadığı" için Saray'daki bu görevi kabulde önce tereddüt etmiş olmakla beraber, A.Geoffroy St-Hilaire'in ve Paris Sefiri Esat Paşa'nın, İstanbul'da "mazhar olmuş olduğu hürmet ve riayeti" Saray'da da göreceğini temin etmeleri üzerine görevi kabul etmiştir.

⁶¹ Albert Geoffroy Saint-Hilaire (?-?), her ikisi de zoolog ve doğabilimci olan Etienne Geoffroy Saint-Hilaire'in (1772-1844) torunu ve Isidore Geoffroy Saint-Hilaire'in (1805-1861) oğludur. Albert, babası Isidore Geoffroy St-Hilaire'in 1854 yılında La Société Zoologique d'Acclimatation'u kurmasının ardından, cemiyetin Boulogne Ormanı (Paris) içinde kurduğu "Jardin d'Acclimatation"un (değişik ülkelerden getirilen hayvanların inceleneceği, Fransa'nın doğasına ve iklimine alıştırlacağı bir hayvanat bahçesi) kuruluş çalışmalarını yönetmiştir. 1860'da açılan bahçenin 1867 yılından itibaren uzun yıllar müdürlüğünü yapmıştır. 1866 yılında 10 000 hayvana sahip olan Paris'in bu ilk hayvanat bahçesi, 1870-71 Fransa-Prusya savaşında büyük zarar

anlaşılmaktadır. D.Jombard, Osmanlı Devleti'nin Paris Sefiri Esad Paşa ile yaptığı kontrat uyarınca İstanbul'daki "emlak-ı hümayun" içindeki tüm bahçelerde bulunan hayvanları inceleyecektir. Yıldız Sarayı ve Ayazağa Kasrı'nın bahçelerindeki birkaç hafta süren incelemeleri neticesinde, buradaki hayvanların bakım ve tedavileriyle ilgili görüşlerini içeren bir rapor hazırlamıştır.⁶² Bu rapordan, Yıldız Bahçesi içinde çeşit ve sayı bakımından zengin bir kuş ve kümes hayvanları koleksiyonu yanında "emsali bulunmayan" bir keçi sürüsünün bulunduğu anlaşılmaktadır. Jombard raporunda yabancı hayvanlardan söz etmemiştir.

D.Jombard, Yıldız Sarayı'nın bahçesindeki kuşhaneleri (*volières*), sülünlerin ve diğer kümes hayvanlarının yetiştirildiği yerleri (*parquets*) ve keçilerin barınaklarını (*chenils*) teftiş etmiştir.⁶³ Raporundan, Yıldız Sarayı bahçesinin Harem tarafında, onun ilerisinde ve Malta Köşkü'ne giden yolda birer kuşhane (*volière*) bulunduğunu anlıyoruz. Muhtemelen bunların dışında başka kuşhaneler vardı. Jombard'ın "Gözün seçemeyeceği yükseklikte" olduğunu söylediği bu kuşhanelerde, değişik cinsten küçük kuşlar ve güvercinler bulunmaktadır. Fransız uzman, güvercin sayısının altı-yedi bin civarında olduğunu bildirmiştir. Malta köşküne giden yoldaki kuşhanede, kanaryalar (*sérins*), saka kuşları (*chardonnerets*), Mozambik kanaryaları (*sérins de Mozambique*), alaca serçeler (*bengalis panachés*)⁶⁴; bahçedeki göl ve akarsularda siyah, beyaz ve alaca kuğular (*cygnes noirs, blancs et panachés*), Mısır kazları (*oies d'Egypte*), Çin ördekleri (*canards mandarins*), yelkovanlar (*pasolins*, Puffinus yelkuan?), bağirtlak kuşları (*sarcelles*) bulunmaktadır.

Jombard, Yıldız Sarayı'ndaki hayvanları "cins ve adetçe emsali bulunmayan" hayvanlar olarak nitelemekte,⁶⁵ kuşların ve sülünlerin yetiştirildiği yerlerin bakımlı ve temiz olduğunu kaydetmektedir. Ancak keçilerin barındığı kulubeleri dar bulmuş ve muhtemel hastalıkları önlemek için bunların genişletilmesini tavsiye etmiştir. Sayıları çok yüksek ve ortalama ömürleri oldukça kısa olduğu için (6 yıl) güvercinler içinde her gün bir hasta bulunduğunu, difteriye yakalanmış bir tavuk ile bir Amerikan sülününün ve birkaç hasta keçinin bulunduğunu bildirmiştir. Bunları tedavi etmektedir ve hasta güvercinler için bakıcılarına ihtarlarda bulunmuştur. Ayazağa Kasrı'ndaki sülünleri, kümes hayvanlarını ve diğer hayvanları muayene etmiştir.⁶⁶

Osman Nuri Ergin'e göre, Yıldız Sarayı bahçesinde,

...en çok güvercin, karaca, geyik, nadir koyunlar vesair her nevi kuşlar vardı...köpekler için ayrı bir köşk tahsis edilmiş, kediler için de ayrı bir yer tefrik edilmişti. Fakat bunların hepsinden mükemmeli "Kuşhane idi". Burada türlü türlü kuşlar toplanmış, her biri bir başka perdeden öter, hepsi birden zarif bir mecmua-i elvân teşkil ederdi. Kuşçubaşı'nın idaresi altında 20'den fazla adam, bu kuşlara bakmaya memur idi. Hayvanat-ı sairenin hepsi için de bir müdür ile 30 memur

görmüştür: Prusyalı mareşal Helmut von Moltke'nin komuta ettiği Paris kuşatması sırasında kıymetli hayvanlar Paris dışına gönderilmiş, diğerleri şehirde başgösteren açlıkla mücadelede kullanılmıştır. Albert Geoffroy St-Hilaire, savaş sonrasında bahçeye olan ilgiyi yeniden canlandırmak için Afrika'dan getirttiği yerlileri egzotik dekor içinde hayvanat bahçesinde sergilemiştir. Bu yüzden Avrupa'da etnografik sergilemeyi başlatan kişi olarak tanınmıştır. La Société Nationale d'Acclimatation de France'nin başkanlığını da yapmıştır.

<http://mapage.noos.fr/hubert.demory/acclimatation.htm>

<http://www.lylytech.net/~cpierre/siteouvert/document/zooshumains.htm>

⁶² 22.10.1883 tarihli bu raporun Fransızca aslı ve Türkçe tercümesi için bkz. BOA, YPRK.TKM 7/32.

⁶³ Fransızca raporda güvercin ve küçük kuşların bulunduğu büyük kafesler için *volière*, sülün ve kümes hayvanlarının beslendiği yerler için *parquet* terimleri kullanılmıştır. Türkçe tercümede ise bu ayrım yapılmamış ve hepsine toplu olarak kuşhane denmiştir.

⁶⁴ Raporun Türkçe tercümesinde *panaché* için sorguçlu karşılığı kullanılmıştır.

⁶⁵ Bu ifadede, raporun Sultan tarafından okunacağı bilincinin etkisi olabilir.

⁶⁶ D.Jombard, Ayazağa Kasrı'nda gördüğü diğer hayvanların neler olduğunu bildirmez.

müstaahdem idi. Yıldız'da hayvanat-ı vahşiye pek az idi. Habeş Kralı'nın hediye ettiği birkaç aslan, kaplan ve parstan ibaret idi.⁶⁷

II.Abdülhamid'in 1909'da tahttan indirilip Selanik'e gönderilmesinden sonra, Sultan V. Reşad'ın mabeyn başkâtipliği görevinde bulunan Halit Ziya Uşaklıgil, anılarında, Hollanda'dan ve Almanya'dan getirilmiş çeşit çeşit renkli küçük kuşlardan, muhtelif cins irili ufaklı köpeklerden ve çok sayıda güvercinden sözettiği⁶⁸ gibi 1909 sonrası durumu da anlatmaktadır.⁶⁹

Abdülhamid'in başlıca meraklarından birini hayvanlar teşkil ederdi. Atlardan sonra gelenler köpekler idi. Bunlardan ne kadar ve kaç çeşit vardı? Bunu tahmin etmek mümkün değil; her halde en iyi ve nadir cinslerden seçilmiş olacak. Nitekim papağanlar, kanaryalar, dudular, kumrular. Hele güvercinler de öyle idi. Saray hazine-i hassaya geçmeden evvel bunlar hükümet tarafından galiba sattırılmış ve dağılmış idi. Biz bunlara mahsus daireleri gezerken hususiyle renk renk papaganlara hayran olmuşuk. Tavuk kümesleri de öyle idi. Kendisine inziva hayatında mümkün merteye vakit geçirtecek vesile arayan Abdülhamid, Beyoğlu'nun Avrupa ile münasebeti olan müesseseleri vasıtasıyla daima köpek, kuş, kümes hayvanları getirtmiş, bunlarla sarayın etrafını doldurmuş. Bittabi bunların o nispette bakıcıları da vardı.

En bakımsız kalan ve yavaş yavaş, cinsleri, aykırı çiftleşmeler neticesiyle bozulan güvercinler idi. İlk önce hemen bütün diğer hanedan azası gibi güvercinlere pek merak saran Abdülhamid, gittikçe üreyen ve adetleri binlerce çifte varan bu güzel kuşları idare edebilmekten aciz kalarak kendi hallerine bırakmış ve böylelikle türlü fedakarlıklar yapılarak tedarik olunan nadir cinsler hep bozulmuştu. Sarayı bunların kalabalık istilasından kurtarmak epeyce iş uzun bir iş olmuştu.

Hanedan içinde güvercin merakını en ziyade ileri götüren ve en iyi cinslere malik olduğundan bahsedilen Vahidüddin idi. Ondan sonra da Sultan Reşad gelirdi. Dolmabahçe'de birçok zamanını güvercinlikte geçirirdi. ... Hünkar, kuşçubaşısına emir vererek Nişantaşı konağında bir güvercinlik yaptırmış ve buraya en seçmelerinden yirmi-otuz çift göndermişti.

Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid tarafından bir de doğa müzesi kurulduğu, müzenin böcek, bitki, kelebek ve tahnit edilmiş kuş koleksiyonu bulunduğunu, bu koleksiyonun Abdülhamid tahttan indirilince Arkeoloji Müzesi'nin depolarına gittiğini, fareler tarafından parçalandığını ve daha sonra Sarayburnu'ndan denize döküldüğü söylenmektedir.⁷⁰ Ancak, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Zooloji Müzesi'ndeki materyalinin bir kısmı (kuş dolapları) ve tahnit edilmiş ötücü kuşların Yıldız Sarayı'ndan intikal etmiş olduğu bilinmektedir. Saray müzesindeki kurutulmuş bitki örneklerinin bir kısmı da, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Biyoloji Bölümü'ndedir.

İstanbul'da kamuya açık hayvanat bahçesi kurma girişimleri

“Dersaadette tesisi mutasavvur olan hayvanat bahçesi” (1880)

Çeşitli hayvan ve bitki örneklerini içeren saray bahçeleri yanında, İstanbul'da kamuya açık bir hayvanat bahçesi kurulması yolundaki ilk girişimler, belirleyebildiğimiz kadarıyla, 1880

⁶⁷ Osman Nuri [Ergin], *Yıldız Sarayı*. Yay. Haz. Sabahattin Türkoğlu. Yıldız Sarayı Vakfı. İstanbul 1998, s.23 (48 sayfalık bu kitapçık, Osman Nuri'nin “Abdülhamid-i Sanî ve Devr-i Saltanatı” adlı 1327/1909'da basılan eserinin bir bölümüdür.).

⁶⁸ Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi – Son Hatıralar*. İnkilap ve Aka Kitabevleri Koll. Şti. İstanbul 1981, s.102.

⁶⁹ Uşaklıgil, *a.g.e.*, s.327

⁷⁰ Sabahattin Türkoğlu ile 03.01.2006'da yapılan görüşmeden.

yılında başlamıştır. 22 Şaban 1297 (30 Temmuz 1880) tarihini taşıyan ve “Maarif Nezareti Mekatib-i Aliye İdaresi”nden “Mabeyn-i Hümayun tahrirat-ı ecnebiye kitabet-i celilesine” gönderilen yazıdan, İstanbul’da bir hayvanat bahçesinin kurulması yolunda bir irade çıktığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yazı, kurulacak bahçenin düzenlenmesini ve yönetimini üstlenecek bazı kişilerin bulunduğunu bildirmekte, bu kişiler ile mukavelename hazırlamak için izin istemekte ve kurulması düşünülen bahçeye Saray’dan gönderilecek hayvanların cinslerini ve sayısını içeren bir defterin iletilmesini istemektedir. Bu yazının Maarif Nezaretinden yazılmış olması, hayvanat bahçesinin kuruluşunun eğitim çalışmaları çerçevesinde değerlendirildiğine işaret edebilir. Diğer taraftan, “tahrirat-ı ecnebiye kalemî”ne hitaben yazılmış olması, bahçenin kuruluşunda yabancı uzmanların var olabileceğini düşündürmektedir. Ancak kesin olan husus, saray dışında kurulacak bahçenin ilk nüvesini saray bahçelerindeki hayvanların oluşturacağıdır. Osmanlı Arşivi’nde bu teşebbüs ile ilgili olarak ileride bulunabilecek yeni belgelerin konuyu aydınlatacağına şüphe yoktur.

Nişantaşı-Küçük Çiftlik Nebatat ve Hayvanat Bahçesi Projesi (1884-85)

İstanbul’da bir hayvanat bahçesi kurulması yolunda bir diğer girişim 1885 tarihlidir. İstanbul gazetelerinden *La Turquie*, bahçenin Sadrazam’ın Nişantaşı’ndaki konağı ile Pangaltı’daki Mekteb-i Harbiye arasındaki yer alan arazide kurulacağını bildirmiştir. Aynı gazetenin haberine göre, bahçenin tanzimi ve idaresi, dönemin tanınmış gazeteci, yazar ve yayımcılarından Ebüziyya Tevfik Bey’e (1849-1913) verilmiş olup, kendisine Avrupalı uzmanlar yardımcı olacaktır.⁷¹

Arşiv belgelerine göre, bu ikinci girişimde bir karma bahçenin (hayvanat ve nebatat bahçesi) kurulması hedeflenmiştir. Arazisinin büyük kısmını II: Abdülhamid’e ait Nişantaşı’ndaki arsalar oluşturacaktır. Diğer kısmını padişah tarafından Yusuf İzettin Efendi’den (Abdülaziz’in Şehzadesi, 1857-1916 ?) satın alınıp bahçe için ihsan buyrulacak olan Küçük Çiftlik tarafındaki arsalarlardır. Ancak, ileride satın alınması gereken arsaların bedellerini ve diğer masrafları devlet hazinesinden karşılama zorunluluğu doğacağından, miri çiftlikler içinde yılda 2000 lira getiren birinin yıllık hasılatı ile bahçeyi ziyaret edenlerden alınan giriş ücretinin ve içeride yetiştirilecek fidan ve hayvan satışından gelecek gelirin bahçenin senelik giderlerine tahsis edilmesi düşünülmüştür.

Bahçenin toprak işleri için İstanbul’daki istihkâm birliklerindeki erler kullanılacak, bunların sayısı yetersiz ise bir veya iki bölük asker ilave edilecektir. Askerlere gündelik 3, en fazla 5 kuruş verilecektir. Bahçenin soba, kuşluk gibi demir aksamının masrafı da maliye hazinesinden karşılanacaktır. Bunların üretimi Tersane’de veya Tophane’de yapılacaktır. Dikilecek fidanların büyük kısmı “çiftlikat-ı hümayundan hediye olarak verilecek, bir kısmı da Mekteb-i Tıbbiye’nin bahçesinden getirilecek, diğer kısmı para ile dışarıdan alınacaktır. Bahçe’nin duvarları taştan yapılacak, bu duvarlar ve taştan yapılması gerekli binaların malzemesi Hacı Hüseyin Bağlı [Topağacı sırtları?] civarındaki taş ocaklarından getirilecektir. İnşaat işi Vasilaki’ye keşfettirildikten sonra, münakasa (eksiltme) usulü ile ihaleye verilecektir. Müdür, bahçıvan ve kuşçu gibi görevlilerin konutları ve diğer ahşaptan yapılacak şeyler yerli yapılanlar hariç İsviçre’den getirilecektir veya parça parça getirilip montajı İstanbul’da yapılacaktır. İnşaatın yönetimi Nafia Nazırı Mehmet Raif Paşa’ya (Köse, 1836-1911) verilmiştir.

⁷¹ *La Turquie*, 25 Nisan 1885. Haberin Ebüziyya Tevfik ile ilgili kısmı kontrol edilmelidir.

Bahçeye dikilmesi düşünülen bitkiler ve sergilenmesi planlanan hayvanların temini hakkında şu bilgiler verilmiştir: Sultana ait bağ, bahçe ve bostanlarda bulunan hayvanların her cinsinden uygun bir miktarı hayvanat bahçesine bağışlanacak, “tarih-i tabiiyeye nazaran noksan olan hayvanat dahi vilayetten ve sair memalikten peyderpey” getirilecektir. Bu ifade, mümkün mertebe eksiksiz bir hayvanat bahçesi kurma gayesini yansıtmaktadır.

Bahçenin çeşitli gelirler, yeni kuşluk ve kulübelerin yapımında veya tamiri için alınması gerekli tedbirler, keşif defteri ve hayvanat bahçesinin haritası gönderilmiş, gerekli değişiklikler ve gerekli masrafın miktarı Meclis-i Vükela’da görüşülmüş ve alınan karar bir 29Aralık 1884 tarihli bir mazbata ile Padişah’a sunulmuştur.⁷²

Mösyö Koh’un girişimi (1890)

Yukarıda ancak sınırlı bilgi verebildiğimiz iki devlet girişiminden sonra, yabancı bir girişimcinin, Mösyö Koh’un devlet desteği ile bir hayvanat bahçesi kurma projesiyle karşılaşırız. Doğa bilimlerine hizmet etmek üzere, devletçe uygun görülecek şartlar çerçevesinde ve yine devlet tarafından gösterilecek uygun bir yerde hayvanat bahçesi açmak isteyen Mösyö Koh’a Kâğıthane’deki boş bir arazi teklif edilmiştir.⁷³ Ancak Kâğıthane’deki arazinin taşlık ve poyraza açık olduğu için ağaç dikimine ve sıcak iklimlerden gelen hayvanların yaşamasına uygun olmaması ve deniz hayvanları için deniz suyu gerekeceği için, Mösyö Koh, denize yakın olan Küçük Çiftlik arazisinin bir kısmının 50 yıl boyunca tahsis edilmesini talep etmiştir. Bu teklifi uygun görülürse senelik gelirini hazine-i hassaya verecek, elli senenin sonunda, mevcut hayvanları müstemilatıyla birlikte hazineye devredecek ve eğer padişah söz konusu arazinin verilmesini uygun görürse, şartları içeren mukavele düzenlenecektir.⁷⁴ Küçük Çiftlik’deki arazi hazine-i hassa-i şahanenin malı olduğundan, ancak senelik 2,5 lira bedel karşılığında kendisine tahsis edilebilecektir.⁷⁵ Anlaşıldığı kadarıyla, Koh’un projesi de hayata geçmemiştir. Ancak bir yıl sonra, bahçe düzenlemek ve çiçek ve fidan yetiştirme konularındaki becerisi sebebiyle, Koh’a 18 Şubat 1891 bir kıta iftihar madalyası verilmiştir.⁷⁶

Eduardo Montenegro’nun “hayvanat-ı vahşiye”si (1892)

1892 yılında, “Kadı [Kadıköy] karyesinde Zanboğlu [Zamboğlu] bahçesinde muvakkaten mukîm” Eduardo Montenegro isimli bir şahıs, Avrupa’dan satın alarak topladığı “hayvanat-ı vahşiye”yi satmak için Saray’a başvurmuştur.⁷⁷ Almanya’da imal edilen vagonlar içinde İstanbul’a getirdiği 36 parçalık hayvan koleksiyonu, 9 kaplan, 8 aslan, 3 gümüş aslan, 4 kurt, 2 sırtlan, ve birer fil, leopar, lama, büyükayı, çakal, yaban keçisi, saka kuşu, devekuşu, timsah ve yilandan oluşmaktadır.

Orta Avrupa ülkelerinden gelen bir sirk sahibi olabilen E. Montenegro’nun hayvanlarını elden çıkarmak istemesinin esas sebebi geçim sıkıntısıdır: Kalabalık bir ailesi vardır ve hayvanların masrafını karşılamak kolay değildir. Ancak burada ilginç olan, Montenegro’nun, Saray’ın hayvanları satın almasının doğa bilimleri öğretimine katkıda bulunacağını dilekçesinde ifade

⁷² BOA, İ.DH. 74298; 11 B 1302 / 3 Mayıs 1885.

⁷³ BOA, İ.DH. 93423 (9 Safer 1309 / 24 Eylül 1890).

⁷⁴ Sadrazam’ın 2 Rebiülevvel 1308 (16 Ekim 1890) tarihli telhisi. BOA, İ.DH. 94051 (8 Rebiyülevvel 1308 / 22 Ekim 1890).

⁷⁵ 6 Rebiyülevvel 308 / 20 Ekim 1890) tarihli irade. BOA, İ.DH. 94051 (8 Rebiyülevvel 1308 / 22 Ekim 1890)

⁷⁶ BOA, İ.DH. 95046 (27 C 308 / 18 Şubat 1891).

⁷⁷ BOA, İrade Hususi 1310-S-068.

etmiş olmasıdır. Öğrenciler, yabancı hayvanlar hakkında edindikleri teorik bilgiyi, yabancı ülkelerdeki bahçeler örneğinde açılacak bir hayvanat bahçesinde, hayvanları bizzat yakından görerek tamamlayacaktır:

Memalik-i mahrusa ül melikül şahanelerinin kâffe nokatında ulum-i maarif ve sanayiinin terakkiyat-ı hayret efza ve tevfihi uğrunda ukul olan mesai ve ikdamat cenab-ı cihanbanileri cümle-i cemile ve celilesinden olarak nice nice mekatib-i aliyeler tesis ve küşadı fûnun ve ülumun teshil-i tahsili zımnında müteaddid ve mütefennin muallimler celb ve az bir vakit içerisinde kâffe-i müşkülât ve ihtiyacatın izale ve indifa buyrulması hususları gıpta ferma-yı usar-ı cihan olup yalnız talebe-i ulum ve fûnunun hayvanat-ı vahşiye nazari ilmüne kesb-i vukuf eyledikleri gibi amel ilmüne vakıf olmaları zımnında kâffe-i memalik-i ecnebiyede olduğu misillu birer hayvanat-ı vahşiye bağçesi küşad ile bunların müşahedesiyule karirül-ayn olan talebelerin fevaid-i azime istihsaline muvafik olacakları tabii bulunduğundan

Montenegro'nun dilekçesi II. Abdülhamid tarafından görülmüş ve Sadaret'e iletilmiştir. Yazı, açılması düşünülen hayvanat bahçesinin nerede ve nasıl kurulacağına dair bilgi, hayvanları satın alımıyla ilgili görüş sormaktadır.

Malum-i âli fehimaneleri olduğu vechile Dersaadette bir hayvanat bahçesi tesis ve küşadı mutasavvur olup mumaileyh de zikr olunan hayvanatları satmak arzusunda bulunmasına nazaran zikr olunan hayvanat bahçesinin nerede ve ne suretle tanzim ve inşaaı lazım geleceğine ve hayvanat-ı mezburenin suret-i mübayaasına dair mütalaa-i aliye-i hıdıvilerinin ahz ve işarı mukteza-yı irade-i seniyye-i cenab-ı hilafetpenahiden olmakla ol babda emr ve ferman hazreti veli ül emrindir. 11 Safer 310, 21 Ağustos 308 (4 Eylül 1892)

Anlaşıldığı kadarıyla, hayvanat bahçesi kurma düşüncesi o yıllarda hâlâ mevcuttur ve on yıl önceki projeler gerçekleşmemiştir:

Eduardo Montenegro'nun yabancı hayvanlarının listesi (1892)

1 Fil , 40 yaşında	İşbu hayvan üç metreye karib irtifamda olup üçyüz sene yaşayabileceği gibi Avrupa'nın en büyük hayvanatından olduğu ve lübiyat icra eder. Muntazammen ve kavi el-bünye bulunduğu
2 Aslan , 6 yaşında	İşbu hayvanlar Afrika'nın olup resm ve vaziyetleri gayet güzel ve erkek oldukları
4 Aslan , 5 yaşında	İşbu hayvanların ikisi erkek ve ikisi dişi olup İran hayvanları olduğu ve lübiyat icra eder oldukları
2 Aslan , 2,5 yaşında	İşbu hayvanlar bir aded Danimarka köpeğiyle enis olup birlikte icra-yı lübiyyat [oyun] eder oldukları
3 Kaplan , 4 yaşında	İşbu hayvanlar Bengaliye kaplanları olup çizgili ve gayet güzel bir hayvandırlar.
4 Kaplan , 8 yaşında	İşbu kaplanlar Brezilya kaplanları olup biri dişi ve biri erkek ve iki adet yavruları altı haftalık olduğu
2 Kaplan , 5 yaşında	İşbu hayvanın erkeği siyah ve dişisi renkli olup pek nadir hayvanat olduğu
3 Gümüş aslan , 6 yaşında	İşbu hayvanlar 6 yaşında bulunan valdeleriyle beraber olup kendileri üç yaşındadır.
1 Leopar , 2 yaşında	İşbu hayvan Afrika hayvanatından olup gayet yakışıklı bir hayvandır.
1 Zırtlan , 1,5 yaşında	İşbu hayvan Afrika hayvanatından benekli ve latif bir hayvandır.
1 Zırtlan , 2 yaşında	İşbu hayvan Afrika hayvanatından olup çizgileri ve Serbiye kurtlarından bir kurt ile enisdirler.
1 Büyük ayı , 6 yaşında	Kutb-i şimali hayvanatından gayet soğuk mahallerde bulunmuştur.

1 Çakal, 4 yaşında	Afrika hayvanatından gayet güzel bir hayvan olduğu
2 Kurt, 6 yaşında	Sibiryanın kurtlarından olup sakin bir hayvan oldukları
2 Kurt, 5 yaşında	Pirinya kurtları olup bunlar dahi pek sakin bir hayvandırlar.
1 Lama, 7 yaşında	Amerikanın Peru tarafında olup acayip bir hayvandır
1 Yaban Keçisi, 3 yaşında	İtalyalı hayvanattan olduğu
1 Saka kuşu	Mısır malı olduğu
1 Devekuşu	Avusturalyadan olduğu
1 Timsah	Mısır'da vaki nehr-i Nil'den alınmış bir hayvan olduğu.
1 Yılan	Hindistanın meşhur yılanlarından olduğu

İstanbul'daki diğer “acayip” ve “vahşi” hayvanlar

Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında, çalışmamızın başında belirtildiği gibi, “Arslanhane”deki hayvanlar önce “İbrahim Paşa Sarayı”na daha sonra Yedikule'deki zindanlara yerleştirilmişti. Ancak Frenk mahalleleri Péra ve Galata'da, halkı eğlendirmek için Avrupa'dan getirilen hayvanlar sergilenmekteydi. 1847 yılında, Avusturya tebaasından iki kişi, “bazı acayip hayvanları göstermek ve köpek oynatmak” istemişler ve kendilerine Galata'da yer gösterilmişti.⁷⁸ Yüzyılın sonuna doğru yine Péra'da bir “Musée Zoologique” bulunmaktaydı. Fransız Sefareti'nin karşısında yer alan ve çeşitli “curiosité”ler (ilgi çekici, merak uyandırıcı acayip, ender görülen şeyler) bakımından çok zengin olan bu müzede, diğer hayvanlar yanında bir de Piton yılanı sergilenmekteydi. Altı metre uzunluğunda ve 52 cm genişliğinde olduğu söylenen bu yılan Marsilya yolu ile Seylan'dan getirilmişti.⁷⁹

Ayrıca, Osmanlı sultanının dostu olan hükümdarlar veya İmparatorluk görevlileri, İstanbul'a hediye olarak yabani hayvanlar göndermişlerdir: Yemen Valisi önce birkaç çeşit “hayvanat-ı garibe” (egzotik hayvan), daha sonra da 1890'da dört kaplan yollamıştı.⁸⁰ Saray bahçeleri için 1893'te Bombay şehbenderinden “hayvanat-ı vahşiye” temin edip göndermesi istenmiş, bu hayvanlar bulunmuş ve “vahşetleri zail olana kadar” Bombay hayvanat bahçesinde tutulmuşlardı.⁸¹

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, sınırlı da olsa, Avrupa'daki hayvanat bahçeleri ile ilişkiler kurulmuştur: 1884 yılında Moskova Hayvanat Bahçesi eski müdürü ile aynı bahçenin kuşlar bölümü müdürüne üçüncü dereceden mecidi nişanının verilmiş olması,⁸² bu bahçeden kuş getirilmiş veya bahçe görevlilerinden yardım alınmış olabileceğini düşündürmektedir. Sultan II.Abdülhamid, 1902'de, Berlin Hayvanat Bahçesi'ne Sudan'dan dört adet safkan “Zebu” öküzü (Afrika'dan zebu cins-i makbulünden dört res öküz) hediye etmişti.⁸³

Sonuç

⁷⁸ HR.MKT 16/63 (02.S.1263/ 20 Ocak 1847).

⁷⁹ *Le Moniteur Oriental / The Oriental Adviser*, 5 Aralık 1885, s.3, st.1.

⁸⁰ BOA, Y.PRK.UM 17/31 (1307.L.20 / 9 haziran 1890).

⁸¹ BOA, Y.PRK.ZB 3/77, 3 Şaban 1309 (3 Mart 1893).

⁸² BOA, İrade Dahiliye 73799 (15 Muharrem 1302 / 4 Kasım 1884).

⁸³ Berlin Hayvanat Bahçesi yönetiminin Zebu öküzlerinin gönderilmesine teşekkür edern 20 Eylül 1902 tarihli Almanca mektup ve tercümesi için bkz. Y.PRK.EŞA 41/4 (1320.C.16).

Çeşitli başkentlerde olduğu gibi İstanbul'da da, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yirminci yüzyıla kadar, saray ve çevresindeki bahçe ve yapılarda yabancı hayvanlar beslenmiştir. Bunlar bazen “hayvanat-ı vahşiye”, bazen de “hayvanat-ı acayıbe” olarak adlandırılmıştır. Bu canlı hayvan koleksiyonları, yalnızca güç göstermek için oluşturulmamış, yabancı hayvanlar kısmen ehlileştirilmiş ve eğitilmiş, becerileri çeşitli vesilelerle sergilenmiş ve bazı yabancı hayvanlar özellikle geyik, ceylan ve tavşanlar—minyatürlerde görüldüğü gibi, saray mensuplarının ok atma ve avlanma becerilerini geliştirmek için av olarak kullanılmıştır.

Elimizdeki belgelere göre, İstanbul'daki yabancı hayvan koleksiyonlarının hepsi – Busbecq'in Viyana'ya götürmek için İstanbul'daki evinde topladıkları hariç—padişaha ait saray ve bahçelerde veya bunların yakınında yer almaktadır. İmparatorluğun değişik yerlerinde yakalanan yabancı hayvanlar Osmanlı yerel yöneticileri tarafından İstanbul'a gönderilmiş, Asya ve Afrikalı hükümdarlar da Osmanlı padişahlarına ender bulunan yabancı hayvanlar hediye etmişlerdir. Sarayda, değişik ülkelerden egzotik hayvanlar satın alarak İstanbul'a getirtmiştir. Bunlar saraylara ait uygun mekanlarda korunmuş ve sergilenmiştir. Ayasofya yakınında bulunan Arslanhane'deki ve diğer yerlerdeki hayvanlar şehirde gezdirilmiş, sünnet düğünü şenliklerinde kullanılmış ise de kamuya açık, Avrupa örneklerinde olduğu gibi bir hayvanat bahçesi kurma girişimleri ondokuzuncu yüzyılın sonundan önce gündeme gelmemiştir. 1884-85 yıllarında Nişantaşı'nda bir Nebatat ve Hayvanat bahçesi kurulması ile ilgili devlet girişimini, 1890'da devlet desteği için başvuran Mösyö Koh'un girişim talebi ve 1892'de, Avrupa'dan topladığı ve İstanbul'a getirdiği 36 parça yabancı hayvanı bir hayvanat bahçesi oluşturulması için padişaha satmak isteyen Eduardo Montenegro'nun girişimi izlemiştir. Bu girişimlerin gerçekleştiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak Péra ve Galata'da, halkın merakını çekmeye yönelik ticari sergiler, sirkler kurulduğu bilinmektedir.

Osmanlı döneminde İstanbul'un çeşitli yerlerinde saklanan yabancı hayvanlar, seyahatnamelerde verilen bilgilere göre, aslan, ayı, deniz domuzu / deniz öküzü, deve kuşu, geyik, yaban eşiği, fil, firavun faresi, yaban kedisi, misk kedisi, kaplan, kar leoparı / kar panteri / Sibiryaya parsı, karaca, kirpi, oklu kirpi, yabancı kurt, leopar; vaşak, zürafa ve benzeri yabancı hayvanlardan oluşmaktaydı. Sultanların İstanbul Boğazı çevresindeki sarayları inşa ettirerek bu bölgede oturmayı tercih etmeleri üzerine, bu sarayların bahçelerinde bazı yabancı hayvanlar ama özellikle kuşlar beslenmiştir. Açılması planlanan hayvanat bahçeleri için Yıldız ve Dolmabahçe saraylarına yakın yerler (Nişantaşı, Küçük Çiftlik) seçilmiştir. Saraylara bağlı canlı hayvan koleksiyonları üzerinde bilimsel çalışmaların yapıldığına, bunları çoğaltmaya yönelik girişimlere ait kayıtlara henüz rastlanmamıştır. Kamuyu eğitmeye açık hayvanat bahçesi kurma niyet ve girişimleri de sonuçsuz kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: hayvanat bahçesi, arslanhane, kuşluk, kuşhane, yaban hayvanları, kuşlar, Topkapı Sarayı, Yıldız Sarayı, Dolmabahçe Sarayı.